

د: ۸۵/۴/۱۲

پ: ۸۵/۸/۲۲

شیبانی و لزوم تصحیح آثار وی

علیرضا شانظری*

چکیده

ابونصر فتح‌الله خان شیبانی از شاعران دوران دوم بازگشت ادبی است. امتیاز او در بین شاعران هم‌عصر خود در شیوه خاص مدیحه‌سرایی است. شیبانی مدح را با اعتراض و انتقاد درهم آمیخت و از این‌رو می‌توان او را پیشگام شاعران نهضت مشروطه به شمار آورد. یکی از علل اعتراضات او رانده شدن از دربار ناصرالدین شاه قاجار است. در دیوان شیبانی علاوه بر انتقاداتی که جنبه شخصی دارد، با مواردی هم می‌توان مواجه شد که جنبه عمومی‌تری دارد و اعتراض متوجه اوضاع نابسامان عصر ناصری است. در این مقاله، ضرورت تصحیح آثار شیبانی مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه: شیبانی، مدح، اعتراض، بازگشت ادبی.

مقدمه

در بین شاعران دوره بازگشت ادبی، اشعار ابونصر فتح‌الله خان شیبانی (۱۲۴۱-۱۳۰۸ ه.ق) کمتر مورد تحلیل و بررسی دقیق قرار گرفته است. در این مقاله سعی شده، ضمن معرفی اجمالی شیبانی و آثار او، اهمیت تصحیح آنها مورد بررسی قرار گیرد. این مقاله شامل چهار بخش در شرح احوال، آثار، امتیاز شیبانی و ضرورت تصحیح آثار وی و معرفی طرح رساله است.

*. استادیار و عضو هیئت علمی گروه ادبیات فارسی دانشگاه یاسوج.

Email: a.shanazari@yahoo.com

الف) شرح احوال

ابونصر فتح‌الله خان شیبانی (۱۲۴۱-۱۳۰۸ ه.ق) از قصیده‌سرایان بزرگ ایران در قرن سیزدهم هجری قمری و از شاعران دورهٔ دوم بازگشت ادبی است. وی در سال ۱۲۴۱ ه.ق^۱ در «کله» از توابع کاشان به دنیا آمد.^۲ تحصیلات اولیه را در همانجا و به پایمردی شعاع‌السلطنه (جدّ مادری مظفرالدین شاه قاجار) فراگرفت. به وساطت همین شخص و حاج میرزا آغاسی (صدراعظم) به دربار محمدشاه قاجار راه یافت^۳ و به دستور او به خدمت ناصرالدین میرزا (ولیعهد) درآمد. سه سال در محضر احمد بن ابی الحسن متخلص به «ادیب»^۴ به فراگیری ادب و دانش پرداخت و به تشویق او به سرودن شعر روی آورد و ابتدا تخلص «ناصری»^۵ را برای خود برگزید. حضور شیبانی در دربار دوامی نیاورد و به محض جلوس ناصرالدین شاه، از دربار رانده شد. برخی امیرکبیر را مسبب این کار می‌دانند؛^۶ اما نه در آثار شیبانی، نامی از امیرکبیر آمده و نه در مجمع‌الفصحا و طرائق‌الحقایق در این مورد مطلبی ذکر شده است.^۷ حال آنکه شیبانی، میرزا آقاخان نوری را علت تمام بدبختی‌های خود می‌داند.^۸

دوری از دربار سی و پنج سال طول کشید.^۹ در طول این مدّت، زمانی در خدمت شعاع‌السلطنه بود^{۱۰} و مدتی هم در خدمت حسام‌السلطنه (عموی ناصرالدین شاه). در فتح‌هرات (به سال ۱۲۷۳ ه.ق) خدمات نمایانی از خود نشان داد و منشی رسائل محرمانهٔ حسام‌السلطنه شد. در جریان فتح‌هرات او را متهم به دوستی با انگلیسی‌ها و جاسوسی برای آنها کردند که این هم از دسیسه‌های میرزا آقاخان نوری بود.^{۱۱} شیبانی مدتی از طرف حسام‌السلطنه به ادارهٔ شهر مشهد پرداخت که پس از چندی از آن شغل استعفا داد. شیبانی مدت بیست و پنج سال از عمر خود را صرف آبادی بیابانی در بادرود نطنز به نام «عشق‌آباد» کرد^{۱۲} که بعدها توسط عده‌ای از اشرار «بنی خالد»^{۱۳} ویران گردید و کوشش‌های او در احقاق حق خود نتیجه‌ای نداد. مدتی هم طریق درویشی در پیش گرفت. سرانجام، در حدود شصت سالگی با نامه‌ای که حسام‌السلطنه در توصیه و سفارش او به ناصرالدین شاه نوشت، مورد لطف این پادشاه قرار گرفت و بار دیگر به دربار راه یافت و در سفر ناصرالدین شاه به مازندران با او همراه شد و اشعار بسیاری در ستایش او و مآثرش سرود که در رسالهٔ زبده‌الآثار آمده است. شاه برای او مقرّری ماهیانه‌ای تعیین کرد؛ اما درباریان، کار را به امروز و فردا موکول کردند و شاعر سرخورده و مأیوس در پایتخت به سر برد تا اینکه در سال ۱۳۰۸ ه.ق از دنیا رفت.^{۱۴}

مقبره او در خیابان امیریۀ تهران، خیابان شهید زیان پناه در بن بست‌ی به نام خود او باقی است. ممدوحان شیبانی، عبارتند از: ناصرالدین شاه قاجار، مظفرالدین شاه قاجار، مسعود میرزا (ظلّ السلطان)، کامران میرزا، امین السلطان، امین الدوله، خواجه یوسف بن حسن (مستوفی الممالک صدراعظم)، سپهسالار، حسام السلطنه، حکیم الممالک، فریدون میرزا (فرمانفرما)، مؤیدالدوله (حاکم کرمان) و....

ب) معرفی و شرح آثار

در این قسمت به شرح آثاری پرداخته می‌شود که نسخه‌های خطّی آن موجود است. قبل از آن، لازم است به صورت گذرا، نامی از بقیه آثار شیبانی هم برده شود. شیبانی در مدح ظلّ السلطان دو منظومه به نامهای مسعودنامه و گنج گهر سروده^{۱۵} که نسخه‌ای از آنها به دست نیامد. در ستایش یوسف بن حسن مستوفی الممالک منظومه‌ای به نام یوسفیه سروده که از این اثر هم هیچ نشانی در فهرست نسخه‌های خطّی دیده نشد. آثار دیگر او که نسخه‌های خطّی آنها موجود نیست، عبارتند از: کامرانیه در مدح کامران میرزا، تنگ شکر،^{۱۶} شرف المملوک، خطاب فرخ،^{۱۷} جواهر مخزون و نصایح منظومه.^{۱۸}

آثار موجود شیبانی

۱. دُرُج دُر: اثری است به نثر و نظم در شرح حالات و حوادثی که برای نویسنده پیش آمده (به صورت روایت و نقل قول از دیگران). مقدمه این کتاب به نثر مسجع در شرح القاب و مآثر ناصرالدین شاه است. در این اثر علاوه بر اشعاری که شاعر از خود آورده، اشعاری از سعدی، مولوی، سنایی و حافظ به عنوان شاهد آمده و نیز آیات و احادیثی تضمین شده است. در این اثر گهگاه به اطناب و ضعف تألیف برمی‌خوریم؛ اما در کل می‌توان گفت که نثر کتاب فصیح است. این اثر در سال ۱۳۰۰ ه. ق به صورت سنگی چاپ و منتشر شد.

۲. فتح و ظفر: منظومه‌ای شامل شصت قصیده کوتاه و بلند در مدح مظفرالدین میرزا (ولیعهد) است. در مقدمه این اثر اطلاعات مفیدی در مورد زندگی و احوال شاعر آمده است. پایان این منظومه، شامل اشعاری دیگر در موضوعات حکمی و اخلاقی به انتخاب خود شاعر است. از این اثر تنها یک نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۹۷ نگهداری می‌شود که به خط نستعلیق و احتمالاً از خود گوینده است.

۳. فواکه السحر: اثری است به نثر در فن بدیع. نویسنده در مقدمه می‌نویسد:

در سال ۱۲۶۲ ه.ق، متوجّه علاقه ناصرالدین میرزا به صنایع بدیعی شد و چون کتاب حدائق السحر رشید و طواط بیشتر شامل ابیات عربی بود، تصمیم به نگارش برگزیده‌ای از این اثر نمود. بیشتر شواهد شعری فواکه السحر از مسعود سعد است و نویسنده اشعاری از خود را هم به عنوان شاهد آورده است. نام کامل کتاب فواکه السحر فی بدایع الشعر است و تنها نسخه این اثر در کتابخانه ملی به شماره ۲۱۴ به خط نستعلیق موجود است که احتمالاً در سال ۱۲۶۲ ه.ق نگارش یافته است.

۴. زبده الآثار: اثری است به نظم و نثر در شرح سفر ناصرالدین شاه به مازندران و توصیف شهرها و امکانه مسیر راه. شبیانی این اثر را در سال ۱۳۰۱ ه.ق تألیف کرده است. زبده الآثار، شامل دو مقاله و یک خاتمه است. مقاله اول در ذکر مآثر شاه و دربردارنده دو قصیده در صفت بنا و تاریخ صحن آستانه مقدسه قم و نیز قصایدی در توصیف کلاردشت، طالقان و... است. مقاله دوم در ذکر برخی مآثر شاه و اشاره به احوال برخی از اولیای دولت از جمله خواجه یوسف بن حسن و نیز دو تن از اطبای دربار است. خاتمه کتاب، شش مقامه دارد که در مقامه پنجم، قصیده‌ای از شبیانی به زبان محلی کاشان آمده است. نثر کتاب ساده و روان و گاه همراه با سجع است که در برخی موارد به ضعف تألیف و اطناب هم بر می‌خوریم. در این کتاب اشعار حافظ، فردوسی، مولوی، انوری، هاتف و سعدی استشهد شده است. از این اثر تنها یک نسخه در کتابخانه ملی به شماره ۹۳۶ به خط نستعلیق سال ۱۳۰۱ ه.ق نگهداری می‌شود.

۵. بیانات شبیانی: نام کامل کتاب بیانات شبیانی لامثال فرمان سلطانی است و بنا به گفته شاعر این کتاب مجموعه‌ای از برگزیده‌ترین مطالب مندرج در سایر آثار او می‌باشد. بیانات شامل دوازده مقامه است که در ضمن آنها پاره‌ای از مطالب اخلاقی هم آمده است. نثر کتاب یکدست نیست. در برخی موارد ساده و روان است و موارد دیگر نثر فنی همراه با اطناب دارد؛ اما مقدمه آن از نثر فنی و مصنوع برخوردار است. در این اثر هم اشعاری از شاعران دیگر از جمله سنائی و مولوی آمده و آیاتی از قرآن به عنوان استشهد، گاه نقل و گاه درج و حل شده است.

از این اثر تنها یک نسخه در کتابخانه ملی به شماره ۴۸۰ به خط نستعلیق وجود

دارد.

۶. مقالات سه گانه به نظم و نثر

شیبانی این اثر را در سرگذشت خود به نام حسام السلطنه در چهار فصل به نثر فنی و مصنوع نگاشته است:

فصل اول: در نژاد و صفت و نام نگارنده و سبب سفر به خراسان.

فصل دوم: در سبب فراهم آوردن ترهات خویش و فضیلت سخن و عدم توجه و اعتنای ملوک به نظم و نثر.

فصل سوم: در ثنا و محمّدت و اظهار بندگی نسبت به آستان ملوک.

فصل چهارم: در غروب کوكب عمر خدایگان (فریدون میرزا) و طلوع دولت پادشاهزاده حسام السلطنه.

در این اثر هم علاوه بر اشعار خود شاعر اشعاری از شاعران دیگر آمده است.

نسخه‌های خطی مقالات سه گانه که مورد استفاده مصحح بوده، عبارتند از:
الف) نسخه خطی متعلق به کتابخانه ملی ملک به شماره ۵۵۹۶ به خط شکسته نستعلیق به سال ۱۲۷۳ ه.ق در هفتاد و شش برگ.

ب) نسخه خطی متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۴۹۷۱ به خط نستعلیق سده سیزدهم؛ تنها بخشی از مقالات را دربر دارد.

ج) نسخه خطی متعلق به کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۳۷۱۵ به خط شکسته نستعلیق سده سیزدهم. در فهرست دانشگاه از این اثر با نام سفرنامه یاد شده است. کتابت این نسخه احتمالاً به سال ۱۲۷۳ ه.ق است.

د) نسخه خطی متعلق به کتابخانه ملی ملک به شماره ۸۱۰ به خط نستعلیق سال ۱۳۲۱ ه.ق.

ه) نسخه خطی متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۴۹۷۰ نستعلیق سال ۱۲۸۰ ه.ق در صد و سیزده برگ.

و) نسخه خطی متعلق به کتابخانه ملی تبریز به شماره ۸۱۶، خط نستعلیق بدون تاریخ در صد و شش برگ.

۷. دیوان اشعار

نسخه‌های خطی دیوان که مورد استفاده مصحح قرار گرفته، عبارتند از:

الف) نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۴۴۷ و به خط نستعلیق احتمالاً از خود سراینده و به سال ۱۲۶۲ ه.ق این نسخه چون دربردارنده

قصایدی در ستایش محمدشاه قاجار و ناصرالدین میرزا (ولیعهد) است، قدیمی تر از بقیه نسخه‌های دیوان شیبانی است. این دیوان چهل قصیده و پنج رباعی دارد.

(ب) نسخه کتابخانه ملی ملک، این نسخه از لحاظ قدمت پس از نسخه کتابخانه مجلس است. این دیوان سه هزار و ششصد و چهار بیت دارد که علاوه بر قصاید شامل پنج رباعی و هشت قطعه است. شماره این نسخه ۵۱۵۹ و سال نگارش آن ۱۲۷۳ ه.ق در دارالنصره هرات است.

(ج) نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۴۹۷۱ به خط نستعلیق سده سیزدهم که تنها قصیده‌های او را دربر می‌گیرد.

(د) نسخه کتابخانه ملی به شماره ۴۴۶ احتمالاً به سال ۱۳۰۰ ه.ق به خط نستعلیق که گزینشی از اشعار شاعر است که توسط خود او و به جهت تقدیم به مظفرالدین میرزا صورت گرفته است. این دیوان شامل قصیده، مسمط و غزل است.

(ه) نسخه کتابخانه کاخ گلستان (سلطنتی سابق) به شماره ۱۶۱۸ به خط نستعلیق سده سیزدهم، شامل اشعاری است که به نام و در ستایش ناصرالدین شاه سروده شده و خود شاعر نام لآلی مکنون بر آن نهاده است. این دیوان شامل دیباچه، قصیده، قطعه، رباعی و ترکیب‌بند است.

ج) امتیاز اشعار شیبانی و لزوم تصحیح آثار

اهمیت شیبانی در قصیده‌سرائی است و سرمشق او در سرودن قصیده، اشعار شاعران سبک خراسانی همچون فرخی سیستانی، عنصری، منوچهری، غضایری رازی، فردوسی، مسعود سعد و رودکی است. اما امتیاز اشعار او نسبت به معاصرانش یکی در روش خاص مدیحه‌سرائی اوست که در آن علو طبع و عزت نفس را رها نکرده است؛^{۲۰} دیگری انتقاد او از اوضاع اجتماعی زمان در ضمن مدح و ستایش می‌باشد که این درونمایه در شعر آن روزگار بی‌سابقه است و شفیع کدکنی، او و قائم مقام را از این حیث از پیشگامان جنبش مشروطه به حساب می‌آورد؛^{۲۱} سوم توصیفات طبیعی است که در اشعار او دیده می‌شود.

تاکنون صورت پیراسته‌ای از آثار شیبانی تهیه نشده.^{۲۲} تصحیح اشعار و آثار منثور او از ضرورت‌های تصحیح متون ادبی دوره قاجار به شمار می‌رود. از سوی دیگر، تدوین زندگی‌نامه این شاعر و نیز نقد و تحلیل اشعار او از نظر تاریخ ادبیات فارسی حائز اهمیت است.

د) معرفی طرح رساله

عنوان رساله «تحقیق در احوال و آثار و افکار فتح‌الله خان شیبانی و تصحیح مجموعه آثار منظوم و منثور او» است. از اهداف طرح، شناخت ویژگیهای شعر شیبانی در میان شاعران دوره بازگشت، بررسی آثار منثور شیبانی و تعیین جایگاه نثر او در میان نثرنویسان دوره قاجار، بررسی محیط زندگی و سوانح احوال و چگونگی تأثیر محیط اجتماعی بر اشعار شیبانی است. روش تحقیق در این رساله «توصیفی-تحلیلی» است که به شیوه کتابخانه‌ای انجام می‌گیرد و پس از گردآوری تمام آثار شاعر و به دست دادن صورت منقح و پیراسته‌ای از آن، ویژگیهای اشعار او طبقه‌بندی و بررسی می‌شود. سپس براساس اسناد موجود، درباره محیط زندگی و نیز شرح احوال و افکار او بحث خواهد شد.

این رساله در هفت فصل به شرح زیر تدوین می‌شود:

فصل اول: مبادی تحقیق.

فصل دوم: زندگی. در این فصل، عصر قاجار و بویژه روزگار سلطنت ناصرالدین شاه مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس محیط زندگی شاعر، خاندان، تحصیلات، سفرها، حوادث زندگی او، ارتباط یا عدم ارتباط با انگلستان، انزوا، پایان زندگی و مدفن او با دستیابی به منابع قدیم و جدید و از همه مهم‌تر آثار خود شاعر مشخص می‌گردد.

فصل سوم: افکار شاعر. در این فصل اندیشه‌هایی که شاعر به دنیا و آخرت داشته و یأس و بدبینی که در بیشتر اشعار او دیده می‌شود، تحلیل می‌گردد؛ همچنین در مورد عرفان شاعر و علت گرایش او به عرفان، اعتراض به وضع حکومت، دلایل و زمینه‌های آن و نیز پیش‌بینی او در مورد فروپاشی حکومت قاجار بحث خواهد شد.

فصل چهارم: آثار. نگارنده در این فصل به معرفی آثار منظوم و منثور شاعر به همراه ذکر ویژگیهای آنها و نیز طبقه‌بندی قالبهای شعری دیوان اشعار او خواهد پرداخت.

فصل پنجم: شعر شیبانی. چون شیبانی در عصر قاجار می‌زیسته و از شاعران دوره بازگشت ادبی است، لازم است شعر آن دوره مورد بررسی قرار گیرد و میزان تأثیرپذیری شیبانی از شاعران سبک خراسانی و نیز تأثیرگذاری او بر شاعران دیگر مشخص شود. از آنجائی که شیبانی شاعری مدیحه‌سراست، لازم است به بیان روش خاص مدیحه‌سرائی او، تفاوت مدایح او با دیگر مدیحه‌سرایان آن عصر، ممدوحان او و رابطه‌ای که با آنها داشته، پرداخته شود که این موارد در این فصل مدون می‌شود.

فصل ششم: هنر شاعری. از قسمتهای این فصل، بیان ویژگیهای قصاید و دیگر اشعار شبیانی، توصیفها، تنوع اوزان و دورنمایههاست. ضمن اینکه زبان شعر او از لحاظ واژگان - ترکیبات و لغات عربی و فارسی بررسی می‌شود.

فصل هفتم: مجموعه آثار. در این قسمت صورت منقح و پیراسته اشعار و آثار منثور شاعر خواهد آمد و در پایان مطالبی که نیاز به توضیح داشته باشد، در قسمت تعلیقات قرار می‌گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. در بین منابع معاصر شبیانی فقط حدیقه الشعرا (ج ۲، ص ۹۳) به سال ولادت شاعر اشاره دارد: «ولادتش در سال هزار و دویست و چهل و یک و با این بنده (سید احمد دیوان‌بیگی) در میزان عمر به یک پایه است.»
 - اما در بین منابع جدید، اختلاف نظر وجود دارد. قاسم غنی در مقاله «فتح... خان شبیانی» (آینده، شماره اول، جلد سوم، ص ۳۱) و مهدی حمیدی شیرازی در کتاب شعر در عصر قاجار (ص ۲۵۳) وفات شاعر را به سال ۱۲۴۰ ه.ق می‌دانند. منابع دیگر به سال ۱۲۴۱ ه.ق توجه می‌کنند: از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۱۳۳؛ مکتب بازگشت، ص ۳۲۲؛ سبک شعر در عصر قاجار، ص ۱۱۸؛ و نصرت... نوح در مقاله «شبیانی شاعری که نیم قرن پیشتر از عصر خود زیست» (کیهان، شماره ۱۰۴۹۰، سال ۱۳۵۷، ص ۱) شبیانی خود در مقالات می‌گوید: «تا سال هجرت از پس هزار و دویست، به پنجاه و هفت رسید و مرا سنین عمر به شانزده آمد» (مقالات، نسخه خطی کتابخانه ملی ملک به شماره ۵۵۹۶، برگه شماره ۶) بنابراین سال ۱۲۴۱ ه.ق سال وفات شبیانی است.
 ۲. خاندان شبیانی، ص ۲۲۹.
 ۳. مقدمه دیوان، نسخه خطی کتابخانه مجلس، صص ۵ و ۶.
 ۴. در مورد این فرد بنگرید به: خاندان شبیانی، صص ۲۶۱ و ۲۶۲.
 ۵. مقدمه دیوان، نسخه خطی کتابخانه مجلس، ص ۶.
 ۶. حدیقه الشعراء، ص ۹۳.
 ۷. شرح حال شبیانی در مجمع الفصحاء، ص ۴۸۹ (ج ۵) و در طرائق الحقایق، ص ۴۲۶ آمده است.
 ۸. در این مورد بنگرید به: درج ذر، صص ۲-۷۰ و ۷۲.
 ۹. دور از در ملک بُد اگر سی و پنج سال
نانم جوین و کاسه و آبم همه گلین
(منتخب از مجموعه بیانات، ص ۲۱۶)
- اما در بیتی دیگر به سی و شش سال دوری از دربار اشاره می‌کند:
- بنده شبیانی سی و شش سال اگر از حضرتش دور ماند از شومی بخت و جفای روزگار
(زبده الآثار، نسخه خطی کتابخانه ملی، به شماره ۹۳۶، برگه شماره ۴۷)

۱۰. مقدمه فتح و ظفر، نسخه خطی کتابخانه مجلس، ص ۶.
۱۱. درج ذرر، ص ۱۲۷.
۱۲. در آبادی این مکان حسام السلطنه نیز «یک هزار تومان کمک این کار خیر کرده» درج ذرر، ص ۱۳۵.
۱۳. منظور ابناء خالد بن ولید هستند که در همسایگی عشق آباد بودند.
۱۴. از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۱۴۰. نیز طرائق الحقایق، ص ۴۲۶. در بین منابع تنها هرمان اته در تاریخ ادبیات خود (ص ۲۰۳) سال ۱۳۰۹ ه.ق را سال وفات او می‌داند.
۱۵. گنج گهر «تمیمه و ضمیمه «درج درر» است»، زبده‌الآثار، نسخه خطی کتابخانه ملی، برگه شماره ۱۳۴.
۱۶. مجموعه اشعاری است به نام ناصرالدین شاه که موضوع آن هزل و مزاح است:
مگر به تنگ شکر کام من شود شیرین که جز به هزل نگردهد کسی خریدارم
(منتخب از مجموعه بیانات، ص ۲۰۴)
۱۷. اثری است به نظم و نثر که نام دیگر آن اثمار الاسفار بوده و به سال ۱۲۷۱ ه.ق تألیف شده (مقالات، نسخه خطی کتابخانه ملی ملک به شماره ۵۵۹۶، برگه شماره ۴۵).
۱۸. در مقدمه فتح و ظفر از اثری دیگر به نام مطایبات هم نام برده که از آن هم نسخه‌ای به دست نیامد (فتح و ظفر، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگه شماره ۱) در مورد آثار شیبانی بنگرید به: از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۱۴۰؛ مکارم‌الآثار، ج ۴، ص ۱۱۸۱؛ و مقدمه بقیه آثار شیبانی مثل بیانات، زبده‌الآثار، فتح و ظفر و مقدمه دیوان نسخه مجلس شورای اسلامی.
۱۹. در حاشیه کتاب تاریخ ادبیات ایران تألیف ادوارد براون ترجمه بهرام مقدادی (ص ۲۹۸)، از این کتاب با عنوان دیگری گفت یاد شده است.
۲۰. در این مورد نک: شعر در عصر فاجار، صص ۲۶۰ تا ۲۶۲.
۲۱. ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما، صص ۶۵-۶۶.
۲۲. انتخابی از اشعار شیبانی که توسط خود او صورت گرفته، در سال ۱۳۰۷ هجری قمری در استانبول چاپ سربو شد. احمد کرمی در سال ۱۳۷۱ شمسی چاپی دیگر از روی همان کتاب (تنها با افزودن اشعاری از مجمع‌الفصحاح و درج درر) انتشار داد که خالی از اشتباهات فاحش چاپی نیست.

منابع

- ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما، شفیعی کدکنی، محمدرضا، ترجمه حجت‌الله اصیل، تهران، نشر نی، ۱۳۷۸ ش.
- از صبا تا نیما، آربین پور، یحیی، تهران، فرانکلین، چاپ پنجم، ۱۳۵۷ ش.
- تاریخ اجتماعی کاشان، نراقی، حسن، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۵ ش.
- تاریخ ادبیات ایران (از صفویه تا عصر حاضر)، براون، ادوارد، ترجمه بهرام مقدادی، تهران، انتشارات مروارید، چاپ دوم، ۱۳۷۵ ش.
- تاریخ ادبیات فارسی، اته، هرمان، ترجمه رضازاده شفق، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷ ش.

- تاریخ کاشان، کلاتر ضرابی، عبدالرحیم، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۵۶ ش.
- حدیقه الشعراء (ادب و فرهنگ در عصر قاجار)، دیوان بیگی، احمد، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۶۵ ش.
- خاندان شیبانی (کاشان)، شیبانی، رحمت‌الله، به اهتمام فرامرز طالبی، تهران، نشر سپهر، ۱۳۷۱ ش.
- درج ذرر، شیبانی، فتح‌الله خان، چاپ سنگی، تهران، ۱۳۰۰ ه.ق.
- دیوان (بخشی از اشعار)، شیبانی، فتح‌الله خان، به کوشش احمد کرمی، تهران، سلسله نشریات ما، ۱۳۷۱ ش.
- دیوان، شیبانی، فتح‌الله خان، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۲۴۴۷.
- سبک شعر در عصر قاجار، تجربه کار، نصرت، تهران، انتشارات توس، ۱۳۵۰ ش.
- شرح حال رجال ایران، بامداد، مهدی، تهران، زوار، چاپ چهارم، ۱۳۷۱ ش.
- شعر در عصر قاجار، حمیدی شیرازی، مهدی، تهران، گنج کتاب، ۱۳۶۴ ش.
- «شیبانی شاعری که نیم قرن پیشتر از عصر خود زیست»، نوح، نصرت‌الله، کیهان، شماره ۱۰۴۹۰، ۱۳۵۷ ش.
- طرائق الحقایق، معصوم شیرازی، محمد، به تصحیح محمدجعفر محجوب، تهران، کتابفروشی بارانی، ۱۳۴۵ ش.
- «فتح‌الله خان شیبانی»، غنی، قاسم، مجله آینده، شماره اول، سال سوم، ۱۳۲۳ ش.
- فرهنگ سخنوران، خیامپور، عبدالرسول، تبریز، شرکت چاپ کتاب آذربایجان، ۱۳۴۰ ش.
- فرهنگ فارسی، معین، محمد، چاپ دوم، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۵۳ ش.
- لغتنامه، دهخدا، علی اکبر، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران، سازمان لغتنامه، ۱۳۶۰-۱۳۲۵ ش.
- مجمع‌الفصحاء، هدایت، رضاقلی خان، به کوشش مظاهر مصفا، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۸۲ ش.
- مقالات سه گانه، شیبانی، فتح‌الله خان، نسخه خطی کتابخانه ملی ملک، شماره ۵۵۹۶.
- مکتب بازگشت (بررسی شعر دوره‌های افشاریه، زندیه، قاجار)، شمس لنگرودی، محمدتقی، تهران، صنوبر، ۱۳۷۲ ش.
- منتخب از مجموعه بیانات، شیبانی، فتح‌الله خان، با مقدمه اسماعیل نصیری قراچه‌داغی، چاپ سرب، استانبول، ۱۳۰۹-۱۳۰۸ ق.